

Türkiye Türkçesindeki *Kendi* Biçimbiriminin İşlevlerinin Tarihsel Gelişimi Üzerine

Mine Güven*

Öz

Bu çalışmada 8.-18. yüzyıllarda üretilmiş, Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi'ni yansıtan çeşitli metinlerde *kendikendi-* biçimbiriminin Türkiye Türkçesi'ndeki beş temel işlevinin tarihsel gelişimi araştırılmaktadır. Başta pekiştirme ve niteleme işlevi taşıyan adıl bir parçacık olan *kendi*, daha sonra iyelik, durum ve çokluk ekleri alarak adlaştığından günümüzde dönüşlü adıl, artık adıl ve 3. kişi adılı olarak da kullanılabilir. Eski Türkçe'de benzer işlevler taşıyan *öz* ise zamanla Türkiye Türkçesi'nde ve Gagavuz Türkçesi'nde dilbilgisel işlevini yitirirken Batı Türkçesi'nin bu iki kolu dışındaki dil ve lehçelerde niteleme, pekiştirme ve dönüşlü adıl işlevlerini korumuştur.

Anahtar Kelimeler

kendi, dilbilgileşme, adıl, dönüşlülük, pekiştirme, niteleme

1. Giriş

Bu çalışmanın amacı Türkiye Türkçesi'ndeki (TT) *kendi* biçimbiriminin işlevlerinin olası tarihsel gelişimini araştırmaktır. Ölçünlü Türkçede (ÖT) *kendi*'nin beş temel işlevi bulunmaktadır (Göksel vd. 2005: 263-271). *Kendi*, sırasıyla (1-5)'te örneklenen (i) sıfat¹ (ii) pekiştirme adılı, (iii) dönüşlü adıl, (iv) 3. kişi adılı ve (v) artık adıl (resumptive) işlevlerini yerine getirirken, bulunduğu öbekte/tümcede üstlendiği göreve bağlı olarak çeşitli biçimlerde karşımıza çıkar. Örneğin, sıfat görevinde çekimlenmezken (*kendi*) (1), adıl görevinde uygun iyelik ve/veya durum eklerini taşır (*ken-*

* Doç. Dr., Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İngilizce Mütercim-Tercümanlık Bölümü – İstanbul / Türkiye
mineguven@beykent.edu.tr

di-) (2a), (3a-b), (4a-b), (5). Özne konumundaki kişi adılarını pekiştirmek için (2b)'deki Arapça kökenli *şahsen* ve *bizzat* belirteçlerinin yanısıra *kendi-* (3. tekil kişi için *kendi-si-*) kullanılır (2a). 3. tekil dönüşlü adılın iyelik eksiz (*kendi-*) ve ekli (*kendi-si-*) olmak üzere iki biçimi bulunmaktadır (3a). Pekiştirmeli dönüşlülük anlatımında *kendi kendi-* ikilemesi uygun eklerle 'yalnız/tek başına, kimsenin yardımı ya da müdahalesi olmaksızın' anlamıyla yer alır (3b). Söylem içinde konu (topic) olan, aynı tümcecik içinde yer alan ya da almayan, hatta başka olası öncüllerin (antecedent) de bulunduğu tümcelerdeki öncüllere uzak-ara bağlama (long distance binding) için de (Özsoy 1990, Kornfilt 2001, Csató 2002) çoğu zaman olağan 3. kişi adılı *o-* yerine *kendi-si-* yeğlenir (4b). Bu, çoğu zaman daha resmi/kibar bir anlatım da sağlar. Tümcedeki ilgili yüklem ve *kendi-*'nin –*lAr* ekiyle çekimlenmesiyle ise gönderme yapılan 3. tekil kişi için saygı/hürmet (deferentiality/honorification) ifade edilmiş olur. Bu tür bağlamda *kendi-si-*, *onlar* adılı yerine geçmez (4a). Artık adil işlevinde de *o-* ve *kendi-si-* birbirinin yerine kullanılamaz (5). –*DIK* ya da –*AcAK* ile oluşturulan ortaçlı yapılarda isteğe bağlı olarak yer alan artık adil *kendi-si-*, ortaçlı yapının başı olan ad öbeğine göndermede bulunurken tümcedeki görevinin gerektirdiği ekleri taşır. Örneğin, (5)'te *kendi-* baş olan ad (*yetkililer*) 3. çoğul kişi olduğu için 3. çoğul kişi ekini, *görüş-* eyleminin tümleci olduğu için de –*ylA* vasıta durum ekini taşımaktadır. Bu işlevlerin yanısıra, *kendi kendi-* ikilemesi, uygun kişi ekinin ardından gelen –*A* yönelme durumu ekiyle yine (3b)'deki gibi 'yalnız/tek başına, kimsenin yardımı ya da müdahalesi olmaksızın' anlamına gelir (6a-b). Benzer bağlamlarda kullanılan kalıplaşmış *kendiliğinden* belirteci ise ancak bir kılıcı (agent) olmadığında kabul edilebilmektedir (6a).

- (1) Nil [kendi kalem-i-ni] evde unutmuş. Ayşe'ninkini ödünç aldı.
- (2) a. Dünkü toplantıya [(ben_i) kendi-m_i katıl-a-ma-dı-m_i]. Ama vekilim oradaydı.
b. Dünkü toplantıya [(ben_i) şahsen/bizzat katılamadı-m_i]. Ama vekilim oradaydı.
- (3) a. Nil_i [kendi-(si)-ni_i beğen]-iyor_i.
b. Çocuklar_i [kendi kendi-ler-i-ni_i eğlen-dir]-iyor-(lar)_i.
- (4) a. A: Ahmet Bey_i burada mı?
B: *Onlar_i/*Kendi_i/Kendi-si_i/Kendi-ler-i_i henüz teşrif et-me-di-ler_i.
b. Nil_i [ona_i/*kendi-ne_i/kendi-si-ne_i kalemimi ödünç veren arkadaşını_i] aradı.

- (5) [(*Onlarla_i)/(*Kendi-ler-le)/(Kendi-ler-i-yle_i) görüş-tüğ-ümüz yetki-li-ler_i] az önce bir basın açıklaması yaptı-(lar)_i.
- (6) a. Bu yeni iklimler ortam sıcaklığına göre kendi kendine/kendi kendi-ler-i-ne/?kendi-lik-ler-i-nden/kendi-liğ-i-nden çalışmaya baş-lıyor.
b. Çocuklar kendi kendi-ler-i-ne/*kendi-lik-ler-i-nden/*kendi-liğ-i-nden eğlen-iyor.

Yukarıda sıralanan biçim/işlev ilişkilerinden bazılarının tarihsel metinlerde değişkenlik göstermesi ya da hiç bulunmaması, tarihsel metinlerde saptanan bazı işlevlerin ise günümüzde yitirilmiş olması *kendil kendi-*'nin tarihsel gelişimini araştırılmaya değer kılmaktadır. Bu amaçla, TT'nin geçirdiği (Eski Türkçe (ET) (6.-9. yy), Eski Anadolu Türkçesi (EAT) (13.-15. yy) ve Osmanlı Türkçesi (OT) (15.-20. yy) olarak adlandırılan (bk. Tekin vd. 2003, Ercilasun 2006, Ergin 2009) tarihsel aşamaları ve bu aşamalarda kullanılan dili en iyi biçimde temsil edebileceğine inanılan, tarih, siyaset, din, tıp gibi çeşitli konularda, güvenilir; halk dilini hem de bilimsel/yazınsal dili genel anlamda yansıtabilecek metinler seçilmiştir. Metin türü olarak çeşitliliğe önem verilmiştir. Öncül-adıl arasındaki gönderim ilişkisi ancak bağlam içinde irdelenebildiğinden düzyazı metinlere ağırlık verilme-ye çalışılmıştır. Manzum metinlerde de vezin ve uyak kısıtlamaları nedeniyle sık sık sözdizimsel sapmalara başvurulması ve çokanlamlılığın bir anlatım aracı olarak öne çıkması, bu tür metinleri incelenmeye değer kılmaktadır. 1. ve 2. kişi adlarının kullanılabilmesi bağlamlara ulaşmak içinse karşılıklı konuşma içeren metinler bulunmaya çalışılmıştır. Böylece *kendi-*'nin doğal metinlerde görülebilecek bütün olağan ve (çeşitli sözdizimsel/sözcüksel kısıtlamalar dolayısıyla) genişletilmiş işlevlerinin örnekendirilebileceği düşünülmüştür. Sunulacak verilerden de görüleceği gibi yukarıda örneklenen işlevlerin tamamının 18. yüzyıldan itibaren TT'de yerleştiği saptandığından daha sonraki dönemlerden metinler ele alınmayacaktır.

Çalışma şu biçimde tasarlanmıştır: Öncelikle 8. yüzyıla 18. yüzyıl arasında ET (§ 2), EAT (§ 3) ve OT (§ 4) dönemlerinde üretilmiş çeşitli metinlerde *kendil kendi-*'nin tarihsel gelişimi incelenecektir. İnceleme sırasında gerektiğinde *kendi-*'yle yakından ilgili olduğu görülen *özlöz-*, *bizzat*, *şahsen* ve TT'nde artık kullanılmayan Farsça *hod* biçimbirimlerine ve işlevlerine de değinilecektir. Ayrıca, karşılaştırma amacıyla Orta Türkçe (11.-16. yy) döneminde Kuzeydoğu Türkçesi'ni (Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesi) yansıtan metinlerin (§ 5) yanısıra, EAT döneminden önce ayrılan Oğuz ağızlarının (Azeri Türkçesi, Türkmençe ve Gagavuz Türkçesi) gü-

nümüzdeki durumunu gösteren metinler de ele alınacaktır (§ 6). Yedinci bölümde eldeki bulgular ışığında *kendi*-nin beş temel işlevinin gelişimi tartışılacaktır. Son bölümde ise bulgular özetlenerek başka araştırmalara konu olabilecek noktalara dikkat çekilecektir.

2. Eski Türkçe Dönemi

ET döneminden seçilen birinci metin, 8. yüzyılın ilk yarısında Orhon Türkçesi ile yazılmış *Orhun Yazıtları*'dır (Ergin 2006). İkinci metin ise 12. yüzyıla tarihlenen, tükenmez gönüllü bodhisattva ile Burkan arasında geçen bir konuşmanın aktarıldığı, *Kuanşi im pısar*'ın (Ses işiten ilâh) her yerde görünüp canlı varlıklara yarar sağlamasından bahseden Uygurca bir metindir (Tekin 1960: 2-4).

2.1. Orhun Yazıtları: (7)'de *kentü* aynı ÖT'de olduğu gibi *budun* adını niteleme görevinde çekimlenmeden kullanılmıştır. (8)'deki özne pekiştirme işleviyse, ÖT'de *kendi*- üzerinde yüklemdekiyle uyumlu bir kişi eki olmaksızın yerine getirilememektedir (9). Metinde üç defa geçen *kentü*, dönüşlü, artık ve 3. kişi adılı işlevlerinde kullanılmamıştır. Aynı *kentü* gibi pekiştirme adılı olarak adlandırılan (Tekin 1968: 141-143) *öz*- ise metinde *kentü*'den daha sık görülmektedir. (10)'da (belirtili nesne görevinde) kişi adılı (= beni) olarak, (11)'de (özne görevinde) kişi adılı olarak ÖT'de 'ben de, ben ise' biçiminde ifade edilebilecek bir anlamda, (12)'de ise yine sözlü dilde vurgulu olarak söylenecek odaklı bir özne adılı (= o) gibi kullanılmıştır. 'Öz, kendi, nefis, can, ruh, gönül' anlamındaki *öz/öz*-ün, aşağıda sunulacak ET ve EAT metinlerinde de görüleceği gibi çoğu zaman ÖT'deki *kendil/kendi*-yle örtüşen bir görev alanı olduğu anlaşılmaktadır.²

- (7) Toğuz Oğuz budun [kentü budun-um] erti.³ (KT K 4)
'Dokuz Oğuz milleti kendi milletim idi.' (25)
- (8) Türk budunı ert-in, ök-ün! Küregün için igidmiş bilge kağanının ertmiş barmış edgü ilinge kentü yañıldıǵı, yablak kigürtüg. (KT D 22-23)
'Türk milleti, vaz geç, pişman ol! Disiplinsizliğinden dolayı, beslemiş olan bilgili kağanınla, hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin, kötü hale soktun.' (17)
- (9) (Sen;) *kendi/kendi-nı hata et-ti-nı.
- (10) ... Türk budun atı küsi yok bolmazun tiyin öz-üm-in [öz-1. tekil iyelik-yükleme durum eki] ol teñri kağan olurtdı erinç. (KT D 25-26)

- ‘... Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kağan oturttu tabii.’ (19)
- (11) Eçim kağan olurtukda öz-üm, Tarduş budun üze şad ertim. (KT D 17)
‘Amcam kağan oturduğunda kendim Tarduş milleti üzerinde şad idim.’ (Ergin 2006: 15)
- (12) ... İkisın öz-e, alduzdı.⁴ (KT D 38)
‘İkisini kendisi yakalattı.’ (23)

2.2. Kuañşi İm Pusar: Metinde *kentü* (*kentü*, *kentüni*, *kentünüñ* biçimlerinde) dört defa, *öz*, *özi* ve *kentü özi* biçimleri de birer defa geçmektedir. *Kentü* niteleyici, dönüşlü ve artık adıl olarak kullanılmamıştır. (13)’te *kentü*, (14a)’da *kentü özi* ve (14c)’de *özi* 3. tekil (özne) adılı (= O) görevindedir. (14b)’de ise *kentüni* 3. tekil (nesne) adılı (= O’nu) yerine kullanılmıştır. (13) ve (14)’te bahsedilen varlığın bir ilah olması nedeniyle (bunu göstermek için herhangi bir ek bulunmasa da) saygı ifadesi ön plandadır. (13)’te ‘başkalarının yardımı ya da müdahalesi olmaksızın, bizzat, şahsen’ anlamı bulunmamaktadır çünkü söz konusu bağlamda Tükenmez gönüllü bodhisattva, Burkan’a Kuañşi im pusar’a neden ‘Ses işiten ilâh’ denildiğini sormaktadır. Burkan da Kuañşi im pusar’ın canlı varlıkların söyleyeceği her sözü işitebildiği için bu adı aldığı söylemektedir. Öte yandan, (14c)’de *özi* büyük olasılıkla ‘Kuañşi im pusar bu varlıkların arasına bizzat/shahsen girer ve onları kurtarır’ anlamındadır.⁵ *Kentü*, (15)’te bir belirtili ad tamlaması içinde aitlik göstermektedir. *Kentü*, -(n)In ilgi durumu ekiyle, *küntegü* ‘gerdanlık’ ise -(s)I(n) iyelik ekiyle ‘kendisinin (= onun) gerdanlığı’ (= Tükenmez gönüllü bodhisattva’ya ait olan) anlamını vermektedir. Öte yandan, *öz*, (16)’da çekimlenmeden sıfat olarak kullanılmıştır.

- (13) ol sav yok kim kentü eşidmeser (6-7)⁶
‘hiç bir söz yoktur ki kendisi (onu) işitmesin’ (19)
- (14) a. yir suv yok kim kentü özi tegmeser (190)
‘Kuañşi im pusar’ın ulaşamayacağı hiç bir âlem yoktur.’
b. kentüni atamış ünüg anta oq eşidür (190-191)
‘Kendisini çağırın sesi hemen işitir.’
c. tamu prit ylık aJunta özi kirip emgeklerinte ozğurur (191)
‘Cehennemlikler, açlık çeken ruhlar ve hayvanlar dünyasına girer, (onları) acılarından kurtarır.’ (24)
- (15) ötrü [kentünüñ tükel türlüg satıgsız erdnilig күntegüsin] alıp kuañşi im pusarka tutdı (156-158)

'Bundan sonra kendisinin türlü türlü baha biçilmez taşlarla bezeli gerdanlığını aldı Kuanşi im pular'a sundu' (23)

- (16) ... [öz yirinte] (24)
'kendi yerlerine' (19)

3. Eski Anadolu Türkçesi Dönemi

EAT döneminden ağırlıklı olarak halkın dilini yansıttığı düşünülen iki metin seçilmiştir. Birinci metin, 13. yüzyılın ikinci yarısı ya da 14. yüzyılın başlarında yapıldığı tahmin edilen anonim bir *Tezkiretü'l Evliya* çevirisidir (Yavuz 1986: xxxix). İkinci metin ise 15. yüzyılın ikinci yarısına ait Farsça'dan çeviri bir tıp metnidir (Uçar 2009).

Tezkiretü'l Evliya'da hem *kendü-* hem de 'kendisi, kendi özü, benliği' anlamına gelen *kendüz-* çekimlenerek (*kendüye, kendüden, kendünün, kendüsi, kendüzümçün, kendüzünüze*, vb.) sıkça karşımıza çıkmaktadır. (17)'de birçok işlev bir aradadır: (17a-c)'de niteleme (*kendü*), (17a) ve (17b)'de dönüşlülük (*kendüzüme, kendüzini*) ve (17d)'de (özne) pekiştirme (*kendüsi*) işlevleri görülmektedir. (17b)'deki *kendünün hakikatın* yapısı ise yukarıda (15)'teki aitlik gösteren niteleme yapısının bir başka örneğidir. Bu aşamada dönüşlü adıl yalnızca *kendüz-*'den değil (17a, b) *kendü-*'den (18) de türetilmektedir. *Kendüz-* insan olmayan varlıklar için de kullanılabilir (19). 3. tekil özneyi pekiştirme işlevi, (17d)'deki *kendüsi*'nin yanısıra hem çekimsiz *kendü* (20), hem *kendüz-*'ün iyelik ekli hali *kendüzi* (21), hem de *özi* (17c) ile gerçekleştirilebilmektedir.

- (17) a. ... Ben; Hâk; dan kendüzüme; baqđum, [kendü; şıfatlarumda] fikr eyledüm.
b. ... ve [kendünün; hakikatın] bildürdi, öğretti. Benüm varlığum [kendü; varlığıla] hic eyledi; kendüzini; baña rahmetsüz gösterdi.
c. ... Hâk Ta'âlâ; beni esirgedi, özi; 'ilmin virdi [kendü; lutfından] ağzuma dil kodı.
d. ... kendüsi; baña hıl'at (= takdir edilene giydirilen giysi) geydürdi (228-229)
- (18) İbrâhim; şol kadar ağladı kim 'aklı kendüden; gitti. (123)
- (19) Bir yılan şamudan kendüzin baña attı ... (64)
- (20) ... benüm müridüm oldur kim şamu şapusunda dura ve her kimi kim şamuya iledele, ol elin duta, uçmağa ilede ve anuñ yirine kendü şamuya gire. (200)
- (21) 'Abdullah atı yirinde kodu ve kendüzi yayan gitti. (239)

(22)'de konu olan öncüle (*Rabia*), hem (saygı gösteren) 3. kişi adılı *kendü-züni*, hem de dönüşlü *kendüzün* bağlanmaktadır. İkisi arasındaki fark dikkat çekicidir: Bu adılların belirtili nesnesi oldukları eylemler (*incit-*, *ismar-la-*), *-I* yükleme durum eki gerektirmelerine rağmen, dönüşlü adıda durum eki görülmemektedir. Metinde artık adıla rastlanmamıştır. Metinde öz sadece bir defa geçmektedir (17c). Farsça'dan alıntı *hoz* (*hod*) ise hem sıfat olarak (23), hem de pekiştirme için (*bizzat*) (24) kullanılmıştır.

(22) [Rabia_i uyurken bir uğru gelir.] ... bir ün geldi kim: "İ er, kendü-züni_i (= onu) incitme kim ol bunca yıldur kendüzün_i (= kendisini) bize ismarlamışdur. (73)

(23) ... benüm höz nesnem yokdur ki saña virem. (53)

(24) Zirâ kim nice örtülüler vardur kim halk anı eyü bilür, ammâ ol hoz Tengri'nün düşmenidür. (157)

Kendi kendi- ikilemesi, (25)'te (belirteç görevinde) 'kendi kendine,' (26a)'da ise (pekiştirme işlevinde) 'kendi kendimin' anlamında kullanılmıştır. (26a)'da birinci *kendü*, *kendüz-* biçiminden türetilmiş 1. tekil kişi adılınu vurgulamaktadır. Burada ikilemenin tamamı ise (her ne kadar ilgi durumu eki söylenmeden geçilmişse de) bir belirtili ad tamlamasının tamamlayıcı görevindedir (26b).⁷

(25) Gördi kim 'âbid kendüzün ağacdan asa-komış ve eydür kendü kendüye kim ... (145)

(26) a. ... Otuz yıl Hak_i benüm gözügüm-idi, şimdi ben_i kendü_i kendüzüm_i gözügüsiven_i. Ya^cni ol kim ben-i-düm, hiç çalmadum kim ben olmak Hak'a şirk olur. Çün ben olmadum, Hak_i kendü_i gözügüsüdür. Uş imdi eydürven kim şimdi kendüzüm_i gözügümdür. (210)

b. kendü kendüz-üm-Ø gözügü-si-ven

kendi-Ø kendüz-1t. iyelik-ilgi eki ayna-3t. iyelik-1t. şimdiki z. koşaç

'kendi kendi-m-in ayna-sı-yım'

Hazâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb'da ise niteleme işlevinde *kendi*, dönüşlü adıl ve 3. kişi adılı işlevlerinde *kendü*, özne pekiştirme işlevinde ise *kendü* (27) ve *kendüsi* kullanılmıştır. (27)'de *kendü*, (ÖT'de 'bileğin kendisi' biçiminde ifade edilebilecek bir anlamda) kullanılmıştır. Burada, '(bilek) kendiliğinden (çıkar)' anlamı bulunmamaktadır. *Kendi*'nin çekimlenmeden kullanıldığı (27), ÖT'de *-sI* olmadan dilbilgisel değildir. (29)'da *kendüye* 3. tekil kişi adılı olarak ama ÖT'dekin tersine *-sI* olmadan kullanılmıştır. Burada uygun edimbilimsel koşullar sağlanmadığından saygı anlamı bulunma-

maktadır (§ 7). Metinde artık adıl işlevine rastlanmamıştır. Öz, metinde 'bitkilerin içindeki bölüm' anlamında kullanılmıştır. *Kendüsi* '(kişinin) bedeni' anlamında da kullanılabilir (28).

- (27) bilek_i vaqt olur kim kendü_i çıkar ve vaqt olur ignesi (= bilekteki küçük kemik) çıkar ve vaqt olur kim ikisi bile çıkar (111)
- (28) [omurgası hasar gören biri] ... eger ölmezse de ağzı eğri kalur ve kendüsi bügri olur (113)
- (29) kaçan bir kişi bevâşir olsa kıaturuñ süñügin yıkasalar kendüye içürseler hōş ola (171)

4. Osmanlı Türkçesi Dönemi

OT metinlerinde Türkçe'ye özgü unsurların yabancı unsurlara göre ağırlığı değişkenlik gösterdiğinden ve halk için yazılmış metinlerle bilimsel/yazınsal metinler arasında, hatta düzyazı ile şiir arasında da dil açısından büyük farklar olduğu bilindiğinden 16., 17. ve 18. yüzyıllar için birden fazla metin seçilmiştir. *Kendi*'nin 19. ve 20. yüzyıllardaki kullanımının ÖT'dekinden farklılık göstermediği görüldüğünden bu yüzyıllara ait herhangi bir metin burada ele alınmayacaktır.

4.1. 16. yüzyıl Osmanlı Türkçesi metinleri: 16. yüzyıl OT'ni yansıtan iki metin incelemeye alınmıştır. İlk metin, Mehmed Za'im tarafından yazılmış *Câmi'üt-tevârih* adlı tarih metnidir (Sır 2007). İkinci metin ise Feridüddin Attar'ın *İlâhî-nâme*'sinden Türkçe'ye *İbret-nümâ* adıyla 16. yüzyılın son çeyreğinde Şemseddin-i Sivasi tarafından çevrilen ve EAT'nden izler taşıdığı belirtilen bir ahlaki mesnevidir (Çöm 2007).

Câmi'üt-tevârih'te *kendü*, *kendüden*, *kendülere*, *kendülerün*, *kendünün*, *kendüsin*, *kendüye* biçimleri görülmüş, *öz/öz-*, *kendüz-*, *kendöz-* biçimlerine ise rastlanmamıştır. (30)'daki ortaçlı yapıda ve (31)'de *kendi*'nin niteleme işlevi görülmektedir. (32)'de dönüşlülük işlevi (*kendüsin*) gösterilmiştir. (33)'te ise hem *kendü-ler* hem de *bizzat* sözcüğü kullanılarak özne pekiştirilmiştir. (Saygı gösteren) 3. kişi adıl işlevi ise *kendi* üzerinde *-sI* eki olsa da olmasa da gerçekleştirilebilmektedir (34), (35). Metinde artık adıla rastlanmamıştır.

- (30) [Selim Han] ... Tuna'da [kendü alıkoğuğı merâkibe (= binilecek vasıta)] varup (287)
- (31) ... ve [kendülerün leşkeri] kıllet (= azlık) üzre olduğın ... (268)
- (32) Kral-ı bed-hâl ... kendüsin sahrâ-yı selâmete çıkardı. (176)

- (33) [Öteki beyler] kendüler bi'z-zât şeb ü rüz şurb-ı hāmra ve zevk-i bādeye meşğul oldu. (268)
- (34) Selim Hanı bunda gelmekden murādı nedür? Var kendüdeni haber alup ... (285)
- (35) [Ferhad Paşa:] ... Ali Bigi'e dağı emr-i hümāyün ile mektüb gönderüp; kendüsini; dirnege da'vet etdi; ... (342)

İbret-nümâ'nın *Câmi'üt-tevârih*'ten farklılık gösteren yanları şöyledir: (36)'daki *kendi özine* yapısındaki *öz*'ün içsel anlamı 'kendi benliği, özü' kısmen korunduğundan burada yarı dilbilgisel (dönüşlülük) yarı sözcüksel bir işlevden söz edilebilir. Dönüşlülük (37) ve özne pekiştirme (38) işlevleri nadiren de olsa *öz*-le yerine getirilebilmektedir.

- (36) Görinmez hiç kemâlâtı gözine/Ne töhmetler ider kendi özine (308)
- (37) Özüñ medh itmede gâyet kavîsin (309)
- (38) Ey yüzi emlah sözi ahlâ özi hayre'l-verâ (203) (= Ey yüzü güzel, sözü tatlı, kendisi yaratıkların en hayırlısı)

4.2. 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesi metinleri: Bu dönemden seçilen birinci metin 1622'de Muhammed b. Muhammed Altıparmak tarafından Türkçe'ye çevrilen *Terceme-i Sittin li-Câmi'ul-Besâtin* adlı düzyazı dini yapıttır (*Yusuf ve Zeliha*) (Çiftioğlu 2006). İkinci metin ise Macar diplomat ve ticaret katibi Jakab Nagy de Harsány tarafından 1672 yılında karşılıklı soru-yanıt biçiminde hazırlanmış Türkçe-Latince bir dil kılavuzudur. Metin daha sonra Hazai (1973) tarafından etraflıca incelenerek Almanca çevirisiyle beraber sunulmuştur.

Yusuf ve Zeliha'da hem *kendi* hem de *kendü*'nün kişi ve duruma göre çekimlenmiş çeşitli biçimleri bulunmaktadır (örn. *kendiden*, *kendimün*, *kendümün*, *kendün*, *kendin*, *kendünin*, *kendünüze*, *kendüsi*, *kendüye*, vb.). EAT'nden itibaren kullanıldığı görülen adıl -n'sini (Turan 1996: 39, Banguoğlu 1990: 365) içermeyen *kendüyi*, *kendüde* vb. gibi biçimlerin sıklığının azaldığı, *kendüsi* biçimininse henüz sıklık kazanmadığı görülmüştür. EAT'nde görülen *öz*- ve *kendüz*- ise tamamen kaybolmuştur. *Kendi*, niteleme ve dönüşlü adıl işlevindedir. (39)'daki ilgi eki (*kendi-m-ün*) 'Ben kendime aittim' anlamından kaynaklanmaktadır. Karşılaştırmalı konu bağlamı bulunan (40)'ta *kendüleri* 3. çoğul özneyi 'o ise/onlar ise' anlamında pekiştirmektedir. (41)'de ise *kendüye* (tümleç görevinde) (saygı gösteren) 3. kişi adılı olarak kullanılmıştır. Metinde artık adıla rastlanmamıştır.

- (39) [Zeliha Yusuf a] Egerçi ben çok miñnet çekdüm, ol vaķit kendimüñ idüm. Şimdi Allāhu Te'ālānıñ oldum ... (474)
- (40) Pes Yūsuf 'aleyhi's-selāmuñ bürāderleri; Şem'anı alıķoyup kendüleri; Ken'an cānibine teveccüh itdiler. (481)
- (41) ... sizden murādum oldur ki Yūsuf; 'aleyhi's-selām gelicek turunları kesüp kendüye; birer kıt'a virün (399)

(42)'deki ikilemeli *kendü kendü ile* yapısı 'kendi başına' anlamındadır. Metne genel olarak bakıldığında, *kendi-*'nin dilbilgisel işlevleri artmış olmasına rağmen Öztürkçe biçimbirimlerin ağırlığının azaldığı kanısına varılmıştır. Hatta, *hod* gerekmediği halde *kendi*'yle aynı işlevler için kullanılmaktadır (niteleme (43), özne pekiştirme (44-45)). Üstelik, aynı *kendi*'de olduğu gibi bu örnekler arasındaki anlam ayrımı da gözetilmemektedir. Örneğin, (44)'te 'kız ise, kızın kendisi ise' anlamı, (45)'te ise 'biz biz-zat, biz kendimiz' anlamı bulunsa da kullanılan sözcük yine *hod*'dur.

- (42) Ya'ķüb 'aleyhi's-selām ķasd itdi ki kendü kendü ile nāle (=inleme) ide. (527)
- (43) ... [bizüm ĥod cemā'atumuz ve ĥizmetümüz] (198)
- (44) [Kız kediyle oynarken] Ĥācib (=kapıcı) erinüñ selāmıñ irgürdi. Ol ĥod kedi ile muķayyed ü meşğul idi. (266)
- (45) Biz ĥod bilürüz ki sen bize inanmazsın, eger toğrı dahı söylersek. (238)

Colloquia Familiara Turcico-Latina'da *giendi*, *gyendi*, *gġendi*, *giendüm*, *giendişi*, *gyendini*, *gyendinüze*, *gyendi gyendimi* gibi çeşitli biçimler bulunurken, *öz-* ya da *kendöz-/kendüz-* hiç geçmemektedir. *Kendi*, ÖT'deki gibi çekimsiz olarak niteleme işlevinde kullanılabilir. Ancak yine niteleme işlevindeki *kendi* (46)'da 1. tekil iyelik ekini, (47)'de ise çoğul ekini taşımaktadır. (46)'da 'kendi emeğim' yerine '*kendim emeği' denilmiş olması ilginçtir. Bunun 'kendi-m-in emeğ-i' yapısının ilgi eki söylenmeden geçilmiş bir biçimi olup olmadığı açık değildir. (47)'de ise 'kendi aralarında' yerine '*kendiler aralarında' denilmiştir.⁸ *Kendi-* ÖT'deki gibi dönüşlülük işlevindeyken, pekiştirmeli dönüşlülük işlevi ise ikilemeyle gerçekleştirilmiştir (48).

- (46) Atlar itsün, hem [giendüm emeği] itsün güünde bir gros (real) išterüm. (46)
- (47) Anların kiafeti başka, bizumki başka. [Gyendiler aralarında] dachi ešpap (= giysi) kišmi bir degil. (186)

(48) Gyendi gyendimi ona kurban vermiş olurum... (134)

Özne pekiştirme işlevi ise metinde sık sık karşımıza çıkmaktadır. (49)'da 2. tekil özne vurgulanmıştır. Ancak, ÖT'deki yaygın eğilimin tersine, adil, vurgulu/odaksıl olmasına rağmen, (genelde eski bilgiye ayrılan) yüklemden sonraki konumda bulunmaktadır. 3. kişinin vurgulandığı (50)'de ÖT'deki kullanımın tersine iyelik eki bulunmazken, (51)'de *kendi-si* biçimi yeğlenmiştir. (50)'de ilginç olan 'hatta padişah-ın kendi-si de' anlamında ad tamlamasına başvurulmamış olmasıdır. Üstelik *kendi* vurguladığı addan önce yer almaktadır. (52)'de ise (konu koşulunu karşılayan) 3. kişi adılı kullanımı görülmektedir. Metinde artık adıla rastlanmamıştır.

(49) ... angla gyendin bezirgyan nekadar iŖter. (94)

(50) Iptida bilki, hatŖan gyendi padiŖŖah Ŗefere (= sefere) gitmelidir... (58)

(51) Belki kalauz, iol gŖŖtŖriĖsi (= yol gŖŖtericisi) olŖa gyerek. Jakin gielmeingse belli degil. Oldur giendiŖi. (44) (= O ta kendisidir.)

(52) MuŖurman tajfaŖi (= tayfası) almaga ŖgrenmiŖtŖr, vermege degil. Anlar zan ederki, bŖtun alem giendilerine borgslidŖr. (92)
'... Zannederler ki bŖtŖn dŖnya onlara borçludur.'

4.3. 18. yŖzyıl Osmanlı TŖrkçesi metinleri: 18. yŖzyıl, ÖT'deki *kendi*-kullanımının kesin olarak yerleŖtiĖinin dŖŖnŖlebileceĖi dŖnemdir. Bu dŖneme ait iki metin incelenmiŖtir. İlk metin, komŖu Ŗlkelere gŖnderilen farklı elçiler tarafından o dŖneme gŖre sade bir dille yazılmıŖ sefaretnamelerden oluŖmaktadır (Uluocak 2007). İkinci metin ise Kâtip Çelebi tarafından kaleme alınmıŖ tarihsel olayları ve kiŖileri konu alan çeŖitli metinleri kapsamaktadır (GŖkyay 1980).

Kendi, kendŖ, kendŖsi, kendŖye, kendŖlerin, kendŖmŖze, kendŖnŖn vb. gibi biçimlerin bulunduğu *Sefaretnameler*'de *öz-* ya da *kendŖz-/kendŖz-*'den tŖretilmiŖ herhangi bir biçimbirime rastlanmamıŖtır. (54a)'da niteleme işlevi gŖrŖlmektedir. (53)'te 1. çoğul dŖnŖŖlŖ adıl ŖrneklenmiŖtir. PeĖiŖtirme, çekimsiz *kendi* ya da *kendŖsi* (54b) ile sağlanabilmektedir. 3. kiŖi adılı işlevi ise *-sI* içeren (56), (57) ve içermeyen (55) *kendŖ* ile yerine getirilmiŖtir. (55)'te *kendŖye*, arada uygun bir ŖncŖl (*Masır Han*) olmasına rağmen, konu koşulunu sağlayan ŖncŖl (*Mehdi Han*) için kullanılmıŖtır. Aynı durum Boğaçur'a gŖnderme yapılan (56)'da da sŖz konusudur. (57)'de de *kendŖsinden* uzak-ara bağlama için kullanılmıŖtır. Bu Ŗ örnek de Ŗzsoy'un (1990) bulgularını desteklemektedir.

- (53) kendüimize ve etbâ ve ağırlıklarımıza vefâ idecek miqdârı akçemiz ile ... (467)
- (54) a. ... [kendünün (= kraliçenin) mücevher tâcları ve sâ'ir cevâhirleri]
b. ... kendüsi ricâl ve nisvânlar (= erkek ve kadınlar) ile gider iken ... (542)
- (55) Mehdi Hân; ... ba'dehû Maşır Hân; daği taraf-ı şâhiden kendüye_{c,i/r;} vir-il-en ruḥşat-nâmesini 'arz ve irâet eyledikten şoñra ... (642)
- (56) Boğaçur; ...Moskofa şehr-i 'azim olup ve içinde kral vekili ve sâ'ir ceneraller ve zâbitler ve 'asker ve re'âyâ bi'l-cümle ittifâk üzere olup mesfûr (= adı geçmiş) Boğaçurı kal'aya alalar ve kendüsine; tâbi olup ... (535)

(57)'deki ikilemeli belirteç *kendü kendüye* ile (58)'deki Farsça kökenli *hod-be-hod* aynı işlevdedir. Yabancı unsurlar, (59) ve (60)'ta olduğu gibi sıkça karşımıza çıkmaktadır. (59)'da *-lAr* ekini de taşıyan *kendi-*, *bi-nefs* ile 'kendileri bizzat' anlamında vurgulanırken, (60)'ta ise hiç gerek olmadığı halde kalıp söz *kavl-i hod* 'kendi sözü' niteleme işlevli *kendi* ile pekiştirilmiştir. Metinde artık adıla rastlanmamıştır.

- (57) [Fâris adı verilen ateşe tapanlar hk.] ... mûm kandil yaqsalar anı söyindirmezler hattâ kendü kendüye söner varup kendüsinden âteş taleb eyleseñ âteşden 'özr dileyüp andan virür... (567)
- (58) ... şan'at-ı âb ile uşûle muṭâbık ḥod-be-ḥod (= kendi kendine) çalınur sâzlar ... (494)
- (59) [Elçi konuşurken elçinin elindeki nâme-i hümâyûnu önce vezir sonra da şahın kendisi almak ister.] ... iki def'a daği şâh; kendileri; bi'nefs almağa meyl idüp... (449)
- (60) ... mirzâlar mücerred kendi kavl-i ḥodlarıñızdır diyü ... (506)

Katip Çelebi'den seçme metinlerde, *kendil kendi-* işlevleri açısından ÖT'den hiçbir farklılık göstermemektedir. Hatta, şimdiye kadar incelenen hiçbir metinde karşımıza çıkmayan artık adıl işlevi de görülmektedir (61).

- (61) [Müneccimbaşı Hüseyin Efendi.] ... Mustafa Paşa zamanında, hele daha sonralarda, küçüklerin de büyüklerin de [kendisine; başvurduğ-u biri;] olmuştu. (119)

5. EAT Döneminden Önce Ayrılan Oğuz Ağızlarının Günümüzdeki Durumu

EAT dönemine kadar Oğuz ağzlarında *öz* ile benzer işlevlerde kullanılabilen *kendi*, bu dönemden sonra Gagavuz Türkçesi (GT) (Özkan 1996) ile TT'nde ağırlık kazanırken, Azeri Türkçesi (AT) (Ergin 1981) ve Türkmençe'yi (Clark 1998) kapsayan sahada yerini *öz*'e bırakmıştır. Örneğin, günümüz AT'nde *öz*, sıfat (62), dönüşlü adıl (63) ve (özne) pekiştirme adılı olarak (64) kullanılabilir. ⁹ Ayrıca, *öz* biçimbirimi içeren çok çeşitli deyimlerin yanı sıra, *öz-özüne* 'kendi bildiği gibi', *özbaşına* 'kendi başına' ve *öz-özlüyünde* 'ayrı ayrı' gibi kalıp sözler de türetilmiştir (Altaylı 1994: 949-950). Çağdaş Türkmençe'de de *öz* ağırlık kazanmıştır (Clark 1998: 196-201). (65)'te sıfat, (66)'da dönüşlülük, (67)'de ise özne pekiştirme işlevi örneklendirilmiştir. (68)'de ise /ö:δ/ 'aslı, aynı, ta kendisi' anlamıyla kullanılmıştır. ¹⁰ Çağdaş GT'nde ise ÖT'de olduğu gibi *öz* dilbilgisel işlevlerini yitirmiş ve yerini *kendi* almıştır. (69)'daki pekiştirmeli kullanım ÖT'den farklı değildir. Ancak, (70)'teki 'kendi başına' anlamındaki ikilemede (istenirse) *kendi* biçimbirimlerinin ikisi de kişiye göre çekimlenebilmektedir.

- (62) Öz elimde olsa benim ihtiyar (Şehriyâra Selâm 1) (29)
- (63) Hêyder Baba özin gatar sözlere (Hêyder Babaya Selam II-47) (26)
- (64) Êvler galır êv sahibi yoĥ özi (Hêyder Babaya Selam II-46) (26)
- (65) /ol ö:δ maşı:n döwüllü/
'His own car is broken.' (196) (= Kendi arabası bozuk.)
- (66) /inni ähli da:t biðin ö:dümüdö ba:glı/
'Now everything depends on us ourselves.' (198) (= Herşey (bizim) kendimize bağılı.)
- (67) /bahamı ö:düm keθjek/
'I would set my price myself/I myself would set my price.' (197) (= Değeri ben kendim biçer(di)m.)
- (68) /billiĥ, ba:ba, hut şonuĥ ö:dü men/
'You guessed it, grandpa, I'm that very person.' (200) (= Bildin büyükbaba, ben ta kendisiyim.)
- (69) Siz kendiniz kabaatlısınız (Özkan 1996: 139)
- (70) Dedim kendim kendimä (Özkan 1996: 139)

6. Kuzeydoğu Türkçesindeki Durum

Karahanlı Türkçesi (11.-13. yy) ile yazılmış ve 11. yüzyıl Türkçe bilim dilini yansıtan (Ercilasun 2006: 293) *Kutadgu Bilig*'deki (Arat 2006) 6645 beyit içinde *kendü* sadece 5 defa geçmektedir. (71)'de niteleme işlevindedir. (72)'de 'zalim kişi(nin) kendisi beylik sahibi olamaz' anlamında (3. tekil iyelik eki olmadan) kullanılmıştır. (73)'te de özneyi pekiştirmektedir. (73)'teki kötü insanın iyi insanla karşılaştırıldığı bağlamda, *kendü*, söylemde konu olan iyi insana gönderme yapılarak, 'iyi insanın kendisi'/'o ise' anlamında kullanılmıştır. Metinde *kendi*'nin dönüşlü, artık ve 3. kişi adlı kullanımına rastlanmamıştır. *Öz/öz-* ise *kendü*'nün tersine gerektiğinde çekimlenerek çeşitli görevlerde kullanılmaktadır. (74)'te sıfat ve (2. tekil) dönüşlü adıldır. Yalın durumdaki *öz* (75)'te 'kişi, insanın kendisi' anlamında olduğu için, *özinde* (= kendinden), 3. tekil dönüşlü adıl olarak herhangi bir kişiye gönderme yapılmadan kullanılmıştır. ('Şairler tarafından) kendin şahsen/bizzat övülmek istersen' anlamının ifade edildiği (76)'da ise *öz-* 2. tekil özneyi pekiştirmektedir. Burada aynı ET'de olduğu gibi pekiştirilen asıl özne adılı söylenmeden geçilmiştir (Tekin 1968: 142). (77)'de ise *özüm*, yukarıda sunulan (11)'deki gibi 1. tekil (özne) adılı olarak kullanılmıştır.

- (71) bu kıl [kendü erksiz] tapuğcı bolur (2988/1)¹¹
'Kul kendi seçimi dışında hizmet eder' (549)
- (72) bu küçkey kişi; kendü; beglik yimezi (2030/1)
'Zalim kişi uzun süre beyliğe sahip olamaz.' (411)
- (73) yavuz ögdi bulsa idi keđ bolur/ keđigi ögse kendü; kaçan kin ıaluru (2400)
'Kötü insan övmekle çok iyi olur/ iyiyi översen, ondan hiç geri kalır mı?' (463)
- (74) ... küdeşgil özün/ özünke bağırsak [seniñ öz közün] (2852)
'... kendini gözet;/ sana karşı şefkatli olan, senin kendi gözündür.' (529)
- (75) özinde uluğka tapuğ kılsa öz/ ... (706)
'Kendinden büyüğe saygı göstermeli,/' (203)
- (76) ıalı edgü ögdi tilese özün/ ... (4398)
'Eğer kendin övülmek istersen;/ ...' (757)
- (77) ... / ay bilge özüm uş tapuğcı seniñ (203)
'.../ ey bilge, ben senin kulunum.' (123)

Harezmi Türkçesi (14. yy) ile yazılmış ilk önemli yapıt olan *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da (Ata 1997) *kendü* ve *öz*'ün hem ortak hem de ayrı işlevleri bulunduğu görülmüştür. Her ikisi de niteleme (78), (79) ve özne pekiştirme görevinde (80) kullanılabilir. Bu aşamada dönüşlü adıl, *kendü* değil *öz*'dür ve *öz*, *kendü*'ye göre çok daha sıklıkla görülmektedir. *Öz*, dönüşlü adıl olarak kişiye göre çekimlenirken (81), *kendü*, ister özne pekiştirme (80), (82), ister 3. kişi adılı (83) görevinde olsun hiç çekimlenmeden kullanılmaktadır. Örneğin, (83)'te eksiz *kendü* ile ifade edilen anlam ÖT'de ancak *kendi-si-ni* ile verilebilmektedir. *Kendü*'nün bu aşamada artık adıl ve dönüşlü adıl işlevi bulunmadığı açıktır.

(78) ya [kendü eliglerin] düşman kanı birle bezese (359)

(79) [öz mälımızdın] (225)

(80) Kamağ tonlar ...özi yalıñ kalur, ya kendü çerâğ (= mum) meñizlig (= gibi) özi yanar özgelege (= başkalarına) yaruğluk (= ışıık) berür. (108)

(81) Yüsuf anı andağ körüp yığladı özine keldi erse aydı (152)

(82) Fir'avn aydı: men kendü teñri-men. Müsi aydı: señ teñri ermez-señ, seniñ meniñ Teñrimiz bir Allâh turur. (157)

(83) Yüsufnı öltürelıñ ya kendü yırağ yerge salalıñ (94)

Çağatay Türkçesi'nde (15.-17. yy) de *öz* ağırlıklı bir konumdadır; *kendü*'den hiç bahsedilmemiştir (Eckmann 2005: 86-87). Dönüşlü adıl (85), pekiştirmeli özne adılı (ikilemesiz (86) ve ikilemeli (84)) ve niteleyici olarak (gerektiğinde *höd* ile pekiştirilerek) (87) kullanılır. *Hod*, özneyi pekiştirmeye de yarar (88).¹²

(84) Özüm özümü bilmen.
'Kendim kendimi bilmem.' (86)

(85) Özün deryâğa saldı.
'Kendisini denize attı.' (86)

(86) Sizni tileydür bu zamân şâh özi.
'Bu defa şahın kendisi sizi isteyecektir.' (86)

(87) öz (höd) ahvâlîğa köre
'kendi durumuna göre' (87)

(88) Méni höd öltürür hecing.
'Beni, (senin) ayrılığının kendisi öldürür.' (87)

7. Kendi Biçimbiriminin İşlevlerinin Olası Tarihsel Gelişimi

Yukarıdaki bölümlerde TT'nin tarihsel aşamaları boyunca *kendi*'nin çeşitli metinlerdeki kullanımı örneklendirilerek biçim-işlev ilişkisi gösterilmeye çalışılmıştır (Tablo 1). Bu bölümde, elde edilen bulgular özetlenecek ve çeşitli kaynaklardaki verilerin ışığında genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

Tablo 1. ET, EAT ve OT Dönemlerinde Kendi'nin 5 İşlevini Yerine Getiren Biçimler

Dönem	Metin	Niteleme	Özne	Pekiştirme	3. kişi Adılı	Dönüşlü Adıl	Artık Adıl
	OY	kentü (7)	kentü (8)	öz-	(12)	--	--
ET (8.-12.yy)	KİP	öz (16)	kentü (13) kentü özi (14a) özi (14c)	kentü-	(14b)	--	--
EAT (14.-15.yy)	TE	kendü (17a), (17b), (17c) hoz (23)	kendü (20) kendüsi (17d) kendüzi (21) hoz (24) özi (17c)	kendüzi-	(22)	kendü- (18) kendüz- (17a), (17b), (19), (22)	--
	HKHT	kendi	kendü (27) kendüsi	kendü-	(29)	kendü-	--
OT (16.yy)	CT	kendü (30)	kendüler (33)	kendü- (34) kendüsi- (35)		kendüsi- (32)	--
	İ	kendü	kendi kendüsi özi (38)	--		kendü- kendüsi- öz- (37)	--
OT (17.yy)	YZ	kendi hod (43)	kendüsi kendüleri (40) hod (44), (45)	kendü-	(41)	kendü- kendi- (39)	--
	CFTL	gendi (46), (47)	gendi (50) gendin (49) gendisi (51)	gendi-	(52)	gendi- (48)	--
OT (18.yy)	S	kendü kendi (60)	kendi kendüsi (54)	kendü- (55) kendüsi- (56), (57) kendileri (59)		kendü- (53)	--
	KÇ	kendi	kendi	kendisi-		kendi- kendisi-	kendisi- (61)

Kentü'nin ikinci işlevi ise pekiştirmedir (89b). Bu işlev de bütün canlı-cansız varlıklar için geçerlidir (örn. *Planın kendisinde bir sorun var.* (Göksel vd. 2005: 263, örn. 9). ET'de ve Orta Türkçe'de çekimsiz *kendi* ile gerçekleştirildiği görülen (örn. (8), (72), (73), (80), (82)) bu işlev, daha sonra iyelik ekli *kendi*-yle yaygınlaşmıştır (örn. TT (2a)). Ancak, özellikle özne pekiştirme işlevinde tümcedeki öteki ögeler açısından bir sadeleşme eğilimi görülmektedir. Örneğin, ET'deki pekiştirmeli yapılar günümüze ulaşmamıştır (95). Hatta, ÖT'de *ben kendim*, *o kendisi* yerine sadece *kendim*, *kendisi* denilmekte; aynı ET'de olduğu gibi pekiştirilen kişi adılı, yüzey yapıdan atılmaktadır (Tekin 1968: 142).

(95) men kendü özüm/kendözüm/öz özüm
I myself (Clauson 1972: 728) (= ben kendim)

(96)'daki atasözünün yukarıda (8)'de çekimsiz *kentü*'nün *yayıll-* eylemiyle beraber yer aldığı yapıya benzer bir yapısı vardır.¹⁵ *Tarama Sözlüğü IV* ten alınan (97)'deki yapı ise iki çekimsiz *kendi* den oluşmaktadır. (96-97)'deki yapılar 'kendi başına/kendi kendine' anlamında kullanılmıştır. (97), *kendi*'nin eksiz ikileme oluşturabildiği bir aşamanın kanıtıdır. Çalışmamızdaki metinlerde ikilemeli belirteç yapısının *kendü kendüye* (25), (57) ya da *kendü kendü ile* (42) yapısından, ÖT'deki *kendi kendine* biçimine dönüştüğü görülmüştür. Yukarıda (3b)'de görülen dönüşlü nesne pekiştirme işlevinde de adil görevindeki *kendi-* çekimlenmektedir.

(96) Kendi düşen ağlamaz.

(97) Çü kendü kendü düştü nişe ağlar (Hikmetname 145, 15. yy.) (TS IV: 2425)

Yine pekiştirme işlevinden kaynaklandığı sanılan, ET'de çokluk üleştirici anlam ifade eden ve bu çalışmanın sınırlı veri tabanında rastlanmayan ikilemeli yapılar yitirilmiştir (98), (99). Bu yapının daha sonraki aşamalarda *-(I)n* vasıta ekiyle türetildiği (100) ve EAT'de işlerliğini hâlâ koruduğu anlaşılmaktadır (101).

(98) bo üç tiginlär öz öz köjüllärintäki saķınmış sawların sözläşip ...
'bu üç prens (her biri) kendi gönüllerindeki düşündükleri işlerini (sözlerini) konuşup ...' (von Gabain 2007: 74)

(99) adruk uzlar kntü kntü uz işin işläyür
'Çeşitli ustalar, (her biri) kendi işlerini yapar.' (von Gabain 2007:74)

(100) kântün kântün

‘each for himself’ (Erdal 2004: 209) (= herkes kendisi için)

(101) bu maķâmдан geçdiler birin birin/ her birinüñ bir kişi tutdı yirin
(Aşık Paşa, 14. yy) (Gülsevin 2007: 72) (= birer birer)

*Kentü*₂’nin birinci işlevi 3. kişi adılı işlevidir (90a). ET’de 3. kişiye özgü bir adıl bulunmadığından gösterme adılı *ol* bu görevde kullanılmaktaydı (Tekin 1968: 138-142, Csató 2002: 68).¹⁶ *Kentü*₂’nin de aynı işlev için kullanıldığı-
nın kanıtı (102)’dir. *Kentü*₂ bu aşamada canlı-cansız bütün varlıklara [\pm insan olan] gönderme yapmak için kullanılabilmekte ve saygı içermemektedir. Saygı gösteren 3. kişi adılı (90i) ve artık adıl (90ii) işlevleri ise *kentü*₂’nin 3. kişi adılı-
yken sadece insan olana gönderme yapmakta kullanılmasıyla ortaya çıkmış,
ikincil işlevlerdir. Ayrıca, her iki işlev de ÖT’de *kendi-si-* biçimini gerektir-
mektedir (4a-b), (5). Bu konunun ayrıntıları aşağıda sunulacaktır.

(102) iki ygrmi ödläri kntülär ol

‘12 saatleri bunlardır (bundan sonra sıralanır)’ (von Gabain 2007: 74)

*Kentü*₂’nin ikinci işlevi ise (90b)’deki dönüşlü adıl işlevidir. Kullanılan biçim-
ler açısından bir sadeleşme görülmektedir. Örneğin, pekiştiricinin dönüşlü
adılı vurguladığı (103) (*kentü öz-*) ve (104)’teki (*öz kentü-*) yapılar TT’ne
ulaşmamıştır. *Kentü*₂’nin dönüşlü adıl olarak kullanılması, bütün çatı sistemini
ilgilendiren değişikliklerle ilişkilendirilebilir. Eylemcil stratejinin çoğunlukla
başkasına yönelmeyen (non-other-directed) eylemler için (örn. *taran-*,
**kendini taran-*) kullanıldığı, (bir dönüşlü adılın gerektiği) adıl stratejinin ise
tipik olarak başkasına yönelen eylemler için (örn. *kendini öldür-*, **öldürün-*)
kullanıldığı bilinmektedir (König vd. 2000: 60-61). Hacıeminoğlu’nda
(2008:137-139) tanımlanan dört dönüşlü eylem sınıfına bakılırsa, başta ey-
lemcil stratejinin (örn. (8)’de *ertin-* ve *ökün-*) yeğlenmesine karşın adıl strate-
jinin giderek ağırlık kazanması sonucu, dönüşlülük *öz-* ve *kendi-*’yle ifade
edilmeye başlamış olabilir.¹⁷ Dönüşlülüğün ÖT’de [+ insan olan] özelliğini
gerektirdiği görülmektedir (örn. *Kapak *kendini açıyor*. (Öte yandan, (6a) ya
da *Kapak kendiliğinden/kendi kendine açılıyor*)).

(103) kentü özümüzni emgetürbiz

‘we torture ourselves’ (Clauson 1972: 728) (= Kendimize işkence
ediyoruz.)

(104) öz kântüñkä inanğil

‘kendi kendine güven’ (von Gabain 2007: 74)

Özetlersek, *kentü*₁’in niteleme ve pekiştirme olmak üzere iki işlevi vardır. Nite-
leme, çekimsiz *kendi* ile gerçekleştirilirken, pekiştirme işlevinde çekimli *kendi-*

zamanla yaygınlık kazanmıştır. *Kentü*₂'nin ise 3. kişi adılı ve dönüşlü adıl olmak üzere iki temel işlevi vardır. Bu iki işlevin ortaya çıkmasında ise hem gönderme yapılan varlığın sadece insan olanla sınırlanması, hem de zamanla *kendi*-nin iyelik eki alacak biçimde gelişmesi etkili olmuştur. (90i)'deki saygı anlamı ise ne *kendi*'nin içsel bir özelliğinden, ne de taşıdığı eklerden kaynaklanmaktadır. *Kendi*-nin 3. kişi adılı olarak kullanıldığı her durumda saygının söz konusu olmadığını gösteren en açık kanıt (102)'dir. ÖT'de de *kendi-si*-Özsoy (1990)'da belirtilen konu koşulunu sağlayan öncüllere uzak-ara bağlama yapmak için (Kornfilt 2001) kullanıldığında doğrudan saygı göstermektedir. Saygı anlamının, ET'den itibaren uygun bağlamda, dünya bilgisine de dayanarak, edimbilimsel çıkarım yoluyla gösterilebildiği anlaşılmaktadır (örn. (13), (14), (15)).¹⁸ Bu da tarihsel aşamalarda saygı anlamıyla ilişkilendirilmiş herhangi bir ek/yapı bulunmadığı anlamına gelmektedir. Oysa, yapının ÖT'de dilbilgisel kabul edilebilmesi için edimbilimsel koşulların yanısıra *-sI* eki de gereklidir (4a-b). Bir başka deyişle, ÖT'de saygı anlamı *kendi-si*- ile ilişkilendirilip dilbilgiselleşmiştir –yani *-sI* eki ile saygı anlamı arasındaki biçim-işlev ilişkisi üzerinde uzlaşmıştır. Bu durum, 18. yüzyıla kadar ortaya çıkmadığı anlaşılan, isteğe bağlı artık adıl kullanımı için de geçerlidir (5). Bu dilbilgiselleşmenin asıl nedeni ise yukarıda belirtildiği gibi *kendi*'nin [+ insan olan] özelliği kazanarak, nesnelere ve insan olmayan canlılara gönderme yapmakta kullanılamamasıdır. *Kendi*'nin hâlâ [\pm insan olan] olarak kullanıldığı ağızlarda (örn. Kıbrıs Ağzı, Güven 2009) saygı gösteren 3. kişi adılı ve artık adıl işlevleri görülmemektedir.¹⁹

*Kentü*₂'nin 3. kişi adılından bütün kişileri kapsayan dönüşlü adıl işlevine geçişi ise bütün gönderim sistemini ilgilendiren gelişmelerin sonucu olabilir (105). Bu görüşü destekleyen bulgular şunlardır: ÖT'de gösterim (deixis) için kişi adıları (*ben, sen, o, vb.*) ya da gösterme adıları (*bu, şu, o*), eşgönderim (coreference) içinse *kendi*-((s)I) biçimleri (*kendim, kendin, kendisi, vb.*) kullanılmaktadır. Öncelikle, 3. kişi adılı *kentü*₂, zamanla 2. kişiye de gönderme yapacak biçimde (ama saygı anlamı içermeden) yaygınlık kazanmış olmalıdır. Örneğin, (106)'da 'gyendinüze' 2. çoğul kişi adılı işlevinde kullanılmıştır ama bu adılın (örn. kalıplaşmış 'zât-ı âliniz' yapısındaki gibi) kibarlık içerip içermediği açık değildir. (106)'daki tümcenin Almanca çevirisinde *Ihnen* (3. çoğul, yönelme durumu, kibar) değil *euch* (2. çoğul, yönelme durumu, kibar olmayan) adılı geçmektedir. Bilindiği üzere, Almanca'da kibarlık ayrı adılarla (*du* 'sen' (2. tekil, yalın durum, kibar olmayan) ile *Sie* 'siz' (2. tekil/çoğul, yalın durum, kibar)) gösterilir. Burada Almanca'da bulunduğu halde kibar adılın kullanılmamış olması (bir dikkatsizlik söz konusu değilse), (106)'daki *kendi*'nin saygı içermeyen olağan kişi adılı olarak kullanıldığı kanısını uyandırmaktadır. Aynı

ifadenin Latince çevirisinde de *noscere* ‘anla-/bil-’ eylemi 2. tekil kişiye göre çekimlenmiştir.²⁰

(105) *kentü*₂ (3. kişi) ǃ *gyendinüze* (2. kişi) ǃ *kendime* (1. kişi dönüşlü)

(106) Gyendinüze malumdur ki, pek fena zemana jetiştük.

‘Euch ist bekannt, daß wir in sehr schlimmen Zeiten leben.’

‘Nosti ipsemet, quod in tempora valde mala inciderimus.’ (Hazai 1973: 76-77)

Öyleyse, bu aşamada hem gösterme hem de kişi adılı olarak kullanılabilen *kentü*₂, zamanla eşgönderim anlamını da kapsayarak dönüşlü adıl işlevi kazanmış olmalıdır. Böyle kökten bir değişim ise ancak bütün adıl (gösterme/kişi/dönüşlü) sistemi geniş çaplı bir dönüşüm içindeyse beklenebilir. Gerçekten de, EAT’nde kişi adılarının dönüşlü adıl işlevinde (107), ET’de ise dönüşlü adıl *öz*’ün, kişi adılı işlevinde kullanılabilirdiği anlaşılmaktadır (108).

(107) Aşka saldım ben beni pend almayıp bir dosttan

Hiç düşmen eylemez anı ki ettim ben bana (Fuzuli, 16.yy) (*TS I*: 502)

(108) özünke bağırşak [seniñ öz közüñ] (2852/2)

‘Sana karşı şefkatli olan, senin kendi gözündür.’ (Arat 2006: 529)

(107)’deki (bazı Doğu Anadolu ağızlarında da görülen) bu özelliğin Ermenice gibi komşu dillerle ilişki sonucu ortaya çıktığı ileri sürülmüştür (Csató 2002: 69). Dil ilişkisi kesinlikle göz önünde bulundurulması gereken bir nokta olsa da eldeki veriler içsel nedenleri işaret etmektedir. Eylemcil stratejinin ET’deki ağırlıklı konumu, adıl strateji lehine bozulmaya başladığında dildeki dönüşlü adıl görevinde kullanılabilen bütün biçimbirimler arasında bir ‘rekabet’ yaşanmış olabilir. Bu rekabet sonucu, *öz*, ET’den doğan lehçelerin neredeyse tamamında dönüşlü adıl olarak yerleşmiştir. TT ve GT’nde ise *kendi* belki de o aşamadaki çokişlevliliği nedeniyle ya da halen bilinmeyen başka nedenlerle yeğlenmiş olabilir. En azından, eşgönderimle gösterimin birbirinden ayrılarak farklı adıl kümeleriyle ifade edilir hale geldiği bu dilbilgiselleşme sürecinin, *kendi*’nin tarihsel gelişiminden bağımsız olarak ele alınamayacağı açıktır.

Son olarak, *kendi*’nin sözcük türü açısından nasıl sınıflandırılabilceğine kısaca değinelim. Savunulacak görüş, ET’de çekimsiz bir (adıl) parçacık olan *kendi*’nin zamanla iyelik eki olarak adlaştığıdır (92). *Kendi*’yi ‘parçacık’ olarak ilk tanımlayan Csató’dur (2002: 67). Örneğin, *kendi kendi*- ikilemesi, ‘dönüşlülük parçacığı’ (reflexive particle) çekimsiz *kendi* ile dönüşlü adıl *kendi*’den oluşmaktadır (s. 67). Ancak, bu görüş, çekimli iki *kendi*’den oluşan yapıları (örn. *kendüzüm kendüzümlikten geçmek yokdur* (Yavuz 1986,

c.2: 232), GT'nde *kendim kendimä* (70), *Lehce-i Osmânî*'de geçen *kendine kendine* 'kendi kendine') açıklayamamaktadır. O halde, ya parçacığa yüklenen dönüşlülük işlevinden vazgeçilmelidir ya da bu örneklerde *kendi*'nin parçacık olmadığı kabul edilmektedir. Önerilen açıklama şöyledir: Türkçe'de 'parçacık' olarak nitelendirilebilecek biçimbirimler (örn. *DA*, *mI*, *-(I)sA*, vb.) genelde etkiledikleri ögeden sonra yer alırlar. Bu açıdan, etki alanına giren ögeden önce gelen bir parçacık ancak sıfat ya da belirteç gibi niteleme özelliği taşıyan bir biçimbirim olabilir. *Kentü*₁ de niteleme işlevinde herhangi bir sıfattan farklı görünmemektedir. ÖT'de bazı sıfatlar ek almaksızın belirteç işlevinde de (örn. *iyi/kötül/güzel/kolay görün-*) kullanılabilir. Gerçekten de, *kendi*, kişiye uyum göstermeden kullanıldığı özne pekiştirme görevinde (örn. ET; bazı Orta Türkçe lehçeleri) adeta bir belirteç izlenimi uyandırmaktadır. Ancak, sıradan niteleme birimlerinin tersine (109b), *kendi*, iyelik eki olmadan yüklem olarak kullanılamamaktadır (110b). O halde, *kentü*₁'i niteleyici/pekiştirici özelliği bulunan ve yüklem olamadığı için de adclı sayılabilecek bir parçacık olarak adlandırabiliriz.

(109) a. İşte biz-im mavi deniz-imiz!

b. Biz-im deniz-imiz mavi-dir./Biz-im deniz-imiz sadece *mavi-nin-dir.

(110) a. İşte biz-im kendi deniz-imiz!

b. Biz-im deniz-imiz *kendi-miz-dir./Biz-im deniz-imiz sadece kendi-miz-in-dir.

Öte yandan, ÖT'de sıfatlar/belirteçler ek aldıklarında ad görevinde (örn. *İyi-yi, güzel-i bulalım. İyi-ler kazansın.*) kullanılabilir. Üstelik, ET'de sıfatla ad arasında biçim farkı olmadığı da bilinmektedir (örn. *ädgü* 'iyi, iyilik' (von Gabain 2007: 47, 101)) (Güney Sibirya Türkçesindeki durum için bk. Johanson 2004). Tekin (1968: 141-143) ise çoğu zaman kişi adlarının yanında yer aldıkları için *kendi*'yle *öz*'ü pekiştirme adlı olarak değerlendirmiştir. Oysa, *kendi* olağan adlardan farklı olarak iyelik eki alabilmektedir (111). Lehmann'a (2002: 38) göre de *kendi* iyelik eki alabildiği için 'dönüşlü ad'dır (reflexive noun). Ayrıca, tarihsel metinlerde *kentü*₂'nin ilgi eki almış bir ad olarak, belirtili ad tamlaması [*kendi-(nIn) AD-(s)I*] içinde kullanıldığı görülmektedir (112). Bu çalışmadaki metinlerde [+ insan olan] özelliğiyle kullanılan bu yapı, aitlik göstermektedir (15), (17b), (31) ve (54) niteleme işlevini üstlenen daha basit [*kentü*₁ AD-(s)I] ama daha genel anlamlı [\pm insan olan] bir yapı bulunduğundan TT'de yitirilmiş olabilir. Böylece, tek bir 'aitlik/ilgi' bağını göstermek için birden fazla ilgi ekinin kullanılmasıyla ortaya çıkan (o-nun kendi-sinin = söylemde konu olarak gönderme yapılan varlığa ait olan) tekrarlılık engellenmiş olabilir. [*kentü*₁ AD-(s)I] yapısının bu yapıdan türetilip türetilmediği saptanamamıştır.

- (111) a. *Sen-in-i (2.tekil kişi adılı-iyelik-yükleme durumu eki) kolla!
b. Kendi-n-i (*kendi-2*. tekil iyelik-yükleme durumu eki) kolla!

- (112) kentü-nün küntegü-sin (= o-nun gerdanlığı-ı) > (o-nun) kendi-si-nin gerdanlığı-ı > ?? (o-nun) kendi gerdanlığı-ı

Toparlarsak, *kentü₁*, adcıl bir parçacık iken zamanla iyelik eki alarak adlaşmıştır. Bu da işlevlerinin çeşitlenmesine neden olmuştur. Ergin (2009: 272-273) ve Korkmaz (2009: 416), *-sI* eki olmadan kullanılan *kendi-²* nin yanlış bir kullanım olduğunu, *kendi-²* nin sonundaki ünlünün 3. kişi iyelik eki sanılarak *-sI* ekiyle çekimlenmediğini savunmaktadır. Kornfilt (1997:139, 305) ise asıl dönüşlülük adınının *kendi-* olduğunu düşünmektedir. Banguoğlu (1990: 364-365) ise *kendi-* kadar yaygın olarak kullanılan *kendi-si-* nin *kendü öz-i* > *kendüzi* > *kendisi* biçiminde türemiş olabileceğini belirtmektedir.²¹ Bu çalışmada varılan sonuç ise şudur: *Kendi-* ad olduğu için iyelik (ve gerektiğinde durum ve çokluk) eki alarak adil görevinde kullanılabilir. *Kendi-si-* ise tarihsel olarak ilgili olduğu *kendöz-/kendüz-* biçimleri yok olduktan sonra yukarıda açıklandığı biçimde dilbilgiselleşerek bazı ikincil işlevlerle ilişkilendirilmiştir.

8. Sonuç

Sonuç olarak, ET’de benzer işlevler üstlendikleri için başlayan *kendi-* ile *öz-* arasındaki rekabet, EAT ve OT dönemleri boyunca *öz-*’ün giderek sözcükselleşmesi (lexicalization), *kendi-²* ninse giderek dilbilgiselleşmesi nedeniyle, TT’de *kendi-²* nin (1-5)’te sıralanan işlevleri üstlenerek yaygınlaşmasıyla sonuçlanmıştır. ET’de pekiştirici bir parçacık olan *kendi-²* nin bu dilbilgiselleşme süreci EAT boyunca sürmüş olmalıdır çünkü 15. yüzyılda örn. (28)’de kişinin bedeni) sözcüksel anlamını hâlâ kısmen korumaktadır. ET’de kişi adılı olan *öz-*’ün dilbilgisel işlevlerinin ise 14. yüzyıldan itibaren kaybolmaya yüz tuttuğu ve sözcüksel anlam kazanmaya başladığı düşünülebilir. *Öz-*’ün Kuzeydoğu Türkçesi ve Batı Türkçesi kaynaklı çeşitli çağdaş lehçelerde ET’deki yerini korumasına karşın, TT’de anlam içeriğinin zenginleşmesi, bir başka deyişle, işlevsel bir sözcükten sözcüksel bir birim haline gelmesi (degrammaticalization) kuramsal açıdan da son derece önemlidir çünkü *öz-*’ün bu gelişimi, dilbilgiselleşmenin tekyönlü bir gelişimi olduğu düşüncesine karşı çıkan araştırmacıları (örn. Janda 2001) destekler görünmektedir. TT’de *kendi* ile *öz-*’ün geçirdikleri bu dilbilgiselleşme/sözcükselleşme süreci ve bu süreci doğuran nedenler bu çalışmanın kısıtlı kapsamında ele alınamasa da ileride yapılacak kuramsal çalışmalarda mutlaka ele alınmalıdır.²²

Açıklamalar

- ¹ Çalışmanın bu aşamasında ‘sıfat’ terimiyle kastedilen, sözdizimsel olarak tanımlanan bir sözcük ulamı değil, genel anlamda niteleme işlevi üstlenen herhangi bir biçimbirim; ‘niteleyici’dir (bk. § 7).
- ² ET’de *kāntü*:/kntü/kndül/kāntü ‘kendi, bizzat, şahıs, bu’ anlamında ve *kndünün*, *kntükü*, *kntünü* (= kendini), *kntün* (= kendi ile) biçimlerinde görülmekteydi. *Öz/ös* ise ‘bizzat, kendi, mahiyet, şahıs, hayat, vücut’ anlamıyla *özkü* (=öze), *özüg* (= özü), *özdül/öztä* (= öz-de), *öz/özi* (= o) biçimleriyle kullanılmaktaydı. Ayrıca *özin* (= öz ile) ‘kendiliğinden, şahsi’, *ät/öz/ät’üz/ätüz* ‘vücut, şahıs, kendi’ ve *isig öz* ‘hayat, ömür’ gibi biçimbirimlere rastlanmaktaydı (von Gabain 2007: 73-74).
- ³ Örneklerde olanaklar elverdiğince asıl kaynaktaki işaretler korunmaya çalışıldığından çalışmanın bütününde aynı sesbirim için birden fazla işaret kullanılmış olacaktır. Örneğin, *ng*, *ŋ* ve *ñ* işaretleri aynı /ŋ/ sesbirimini temsil etmektedir.
- ⁴ Bu tümce Tekin (1968: 142)’de *ekisin özi altuzdi* olarak geçmektedir.
- ⁵ (14c)’nin çevirisinde ‘O, bizzat O’ biçiminde vurgulu bir anlatım yeğlenmemiştir. Bunun nedeni (14c)’de özne pekiştirme işlevinin bulunmaması değil, (14a)’da *kentü özi* için ‘kendisi’ denilmesi yerine öznenin konu (topic) özelliğinin vurgulanması için öznenin adının (Kuañsi im pusar) (kaynak metinde bulunmamasına rağmen) açıkça anılması olmalıdır.
- ⁶ Örneklerin yanındaki sayılar satır numaralarını göstermektedir.
- ⁷ EAT’nde iyelik ekinden sonra ilgi ve yükleme durum eklerinin sık sık söylenmeden geçildiği bilinmektedir (Turan 1996: 33, 39, Gülsevin 2007: 34, Uluocak 2007: 205).
- ⁸ (46-47)’deki bu yapıların o dönemde yaygın olup olmadığı saptanamamıştır. Kitabın yazarının anadilinin Türkçe olmaması ve kimi yerlerde beklenmedik seslerin görülmesi (örn. (47) *aralerinda*) nadir de olsa ‘kulaktan dolma’ yanlış bilgilerin aktarılma olasılığını akla getirmektedir.
- ⁹ Ergin (1981)’deki metinlerde artık adıl ve 3. kişi adılı kullanımına rastlanmamıştır.
- ¹⁰ (65-68) numaralı örneklerin kaynağı olan Clark (1998)’de artık adıl ve 3. kişi adılı kullanımından bahsedilmemektedir.
- ¹¹ Arat (2006)’dan alınan (71-77) numaralı örneklerin yanındaki sayılar beyit numaralarını göstermektedir.
- ¹² *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*’ne göre, Kuzey-Doğu Türkçesi’nden kaynaklanan Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar ve Uygur lehçelerinde *öz* ağırlık kazanmıştır. ÖT’deki *öz* içinse çeşitli sözcükler kullanılmaktadır: Başkurt (*asil*, *ayış*, *töp*, *nigiz*), Kazak (*özek*, *mānis*, *mān*), Kırgız (*mañız*, *māni*), Özbek (*māhiyāt*), Tatar (*asil*, *nigiz*, *töp*) ve Uygur (*māhiyāt*). ÖT’deki *şahsen* sözcüğü Başkurt, Özbek ve Uygur’da *şahsän* ile karşılanırken, Kazak ve Kırgız lehçelerinde başka sözcükler (sırasıyla *jekel/jeke dara* ile *ceke*) yeğlenmiştir. *Bizzat* içinse *öz*’den türemiş sözcükler önplandadır: Başkurt (*üz(i)m*), Kazak (*öz(i)*, *jeke bastı*), Kırgız (*ceke*, *ceke özü*), Özbek (*şahsän*, *öz*), Tatar (*üz(i)m*) ve Uygur (*şahsän*, *öz(i)*). Kıpçak/Kuman lehçesinde (Öner 1998) de günümüzde *öz*, (özne göre-vinde) 2. çoğul kişi adılı (i), sıfat ve dönüşlü adıl (ii) ve özne pekiştirme adılı olarak (iii) kullanılabilir.

- (i) Öziñiz kazir olardıñ başşısımen tanıstıñız emes be?
'Siz şimdi onların komutanıyla tanışmadınız mı ki?' (113)
- (ii) Öziñe de, özgege de ötirik soktıñ, [öz başıña] opasızdık jasadıñ.
'Kendine de, başkasına da yalan söyledin, kendine de ihanet ettin.' (128)
- (iii) Balañızdıñ özi de okıymın dey me?
'Bizzat çocuğunuz da okuyorum diyor mu?' (266)

¹³ Csató (2002: 71-72) de Türk dillerinde benzer eğilimlerden bahsetmiştir. Koşaner (2005:103) ise ÖT'deki *kendi*'yi 'iyelik, benlik bildiren bir pekiştirici' olarak tanımlamaktadır.

¹⁴ Düzyazı yapıtlara bakılırsa (örn. Sır 2007, Çiftoğlu 2006, Hazai 1973, Uluocak 2007, Gökyay 1980) yazı dilinde *öz* dilbilgisel işlevlerini 16. yüzyıl itibarıyla yitirmiştir. Ancak, 17. ve 18. yüzyıla ait kimi manzum yapıtlarda (örn. Çöm 2007, Ulucan 2005) *öz*'ün bu işlevlerinin korunduğu görülmektedir. Hatta, günlük dilin yeğlenerek OT'nin yanında EAT'nin olanaklarından da yararlandığı belirtilen (Ulucan 2005: 27-28) (ama *kendöz-*, *kendüz-* ile *hod* biçimbirimlerinin bulunmadığı) *Muvakkit-zâde Mehmed Pertev Divanı*'nda *öz* sıfat (i) ve kişi adılı (ii) olarak kullanılmıştır. Manzum yapıtlarda *öz*'ün dilbilgisel işlevleri yitirildikten sonra da yeğlenmesinin iki nedeni olabilir: çokanlamlılık ve vezin/uyak kısıtlamaları. *Öz*'ün sözcüksel anlamı (örn. '(bitkinin) özü' (iii)) sayesinde iki anlamlılık sağlanabilmektedir (örn. 'ona' ve '(sevgilinin) özüne' (ii)). Ayrıca, *öz*, *söz* ile *göz* gibi sözcüklerle tam uyaklıdır (36), (38). Üstelik, tek heceli bir sözcüğü vezne uydurmak, (iyelik ve durum eki olmadan bile iki heceli olan *kendi-* gibi) çokheceli bir sözcüğü uydurmaktan daha kolaydır.

- (i) [Senüñ öz başıña] şurbânem ey dost (Ulucan 2005:490, 44)
- (ii) Özine Óaşkumı dil-dâr (= sevgili) bilüpdür bilürem (Ulucan 2005: 318, 17)
- (iii) Pertev disem o serv-i revân-bağş-ı sâyeve (= gölge veren yürüyen selvi)
Âb-ı hâyâtilen mi şulândı özüñ senüñ (Ulucan 2005: 662, 304)

Bu konuda 1. hakem şu bilgileri eklemiştir: "Osmanlı sahasında 16. yy'dan sonra yazılmış şiirlerde ve manzum eserlerde *öz*'ün görülmesi vezin kaygısından çok Nevai ve Fuzuli ile özdeşleşmiş klasik şiir dili geleneğinin yaşatılması arzusunun ve bununla yazılan eserlere klasik şiir gücü ve havası vermek amacından kaynaklanır. Bu durum Divan Edebiyatının son dönemlerine kadar yer yer devam ettirilmiştir."

¹⁵ (i)'deki birinci *kendi*'nin iyelik eki alamamasının nedeni araştırılmalıdır. Bu davranışın *kendi*'nin yantümce içinde yer almasıyla ilgisi olabilir çünkü yantümcelerde kimi dilbilgisel özelliklerin (örn. zaman/görünüş/kiplik) kısıtlandığı bilinmektedir.

- (i) Kendi/*Kendim yazdığım yazıyı kendi-m anlayamadım.

¹⁶ Gösterme adlarının (*bu, şu, o*), insanla ilgili adların ('adam,' 'kişi,' akraba adları, hürmet ifadeleri, vb.) ve pekiştiricilerin 3. kişi adlarına kaynaklık ettiği saptanmıştır (Heine vd. 2011:9). Adı geçen araştırmada 'pekiştiriciler' terimiyle kastedilen şunlardır: dönüşlülük, pekiştirme ve aynılık (identity) birimleri (örn. *tıpkısının aynısı, ta kendisi*). Örneğin, Bask dilindeki *ber-* 'aynı, kendi' 3. kişi adılı olma yolundadır. Çağdaş Yunanca'daki *aftós* (3. tekil/eril/yalın durum) adının kökeninde Antik Yunanca'daki *autós* 'kendi' biçimbirimi bulunmaktadır (s. 13). Heine vd. (2011: 13)'e göre, 3. kişi adlarının kaynağı, dönüşlü

adıldan ziyade ağırlıklı olarak pekiştirme birimleridir. Üstelik bu dilbilgiselleşme süreci tekyönlüdür. Bir başka deyişle, pekiştiriciler kişi adına dönüşürken, kişi adlarının pekiştiriciye dönüşmediği sanılmaktadır. Yazarlara göre, burada söz konusu olan biçimbirimin anlamının daralarak daha kısıtlı bir işleve indirgenmesidir (desemanticization). 3. kişi adlarının daha sonraki dilbilgiselleşme aşamalarında ya 2. kişi adlarına dönüştükleri ya da adil özelliğini yitirerek eylem eklerine dönüştükleri görülmüştür (s. 14).

- ¹⁷ ÖT'deki *kendi* nin dönüşlülüğün ifadesinde ağırlıklı bir konumu vardır. Koşaner (2005)'te kullanılan 444210 sözcüklük bütüncü içinde 1226 adet *kendi/kendi-/kendi-si-* biçimi saptanmıştır. Bunların işlev olarak dağılımı şöyledir: sıfat 349 (% 28.5), pekiştirme 89 (% 7.3), dönüşlü adil 403 (% 32.9) ve 3. kişi adlı 385 (% 31.4) (s. 88, Çizelge 11). Dönüşlü adil olarak ise *kendi-si-* (91/403, % 22.5) biçiminden çok *kendi-* (312/403, % 77.5) biçimi yeğlenmektedir. Dönüşlülük stratejilerine genel olarak bakıldığında ise adcil stratejinin (% 83) eylemcil stratejiye (% 17) göre daha ağırlıklı olduğu görülmektedir (s. 86, Çizelge 10).
- ¹⁸ 13. yüzyıl metinlerinde kibarlık göstermek için adılara eklenebildiği görülen (Gülsevin 2007: 11) *-lAr* eki ise OT döneminde eylemlere de eklenerek (4a) resmi dilin bir parçası haline gelmiş olabilir. Örneğin, Uluocak (2007)'deki 'protokol' Osmanlıcası'na rağmen (54b), (55) ve (56)'daki 3. kişi adlarına *-lAr* eki olmadan da saygı anlamı yüklenebilmektedir çünkü bahsedilen kişiler ve bağlam bunu gerektirmektedir (bk. 34-35).
- ¹⁹ Hatta, bu ağzıda *kendi*, 3. kişi adlı olarak iyelik eki olmaksızın ağırlıklı olarak cansız varlıklara gönderme yapmakta kullanılmaktadır.
- ²⁰ Latince çevirideki *nosti* 2. tekil kişi/bildirme kipinin geçmiş zaman etken biçimidir. *İpsemet* ise 3. tekil eril dönüşlü adılın yalın durumu-pekiştirme ögesi olup 'onun ta kendisi' anlamındadır.
- ²¹ *Tarama Sözlüğü IV*'te sunulan örneklere bakılırsa, *kendöz-/kendüz-* biçimbirimleri 1. kişi için 15. yüzyıldan, 2. kişi içinse 17. yüzyıldan sonra yitirilirken, 3. kişi için 18. yüzyıla kadar kullanılagelmiştir. En fazla biçim çeşitliliği, 16. yüzyıldaki 3. kişi biçimlerinde görülmüştür (*kendöz-/kendüz-/kendü öz-/kendüsü-(n-den)/kendi-(n)/kendü-(ye)*). Asıl ilginç olansa, adil *n*'sinin ilk defa 16. yüzyılda *kendi-/kendü-*'nün 3. kişi biçimlerinde ortaya çıkmasına rağmen, durum eklerinin doğrudan eklendiği biçimlerin (örn. *kendü-den, kendü-yi*) 19. yüzyıla kadar ulaşmalarıdır.
- ²² Yukarıda (18. not) pekiştirme birimlerinin tekyönlü olarak dilbilgiselleşerek kişi adlarına dönüştüklerinden bahsedilmişti (Heine vd. 2011: 13). Bu düşüncenin doğru olup olmadığı Türkçe açısından henüz saptanmamıştır. Ancak bu düşünce doğru ise bu makalede *öz*'le ilgili elde edilen bulgular şu biçimde de yorumlanabilir: ET'de hem *kendi* hem de *öz*'ün pekiştirici birimler olduğu kabul edilirse, *öz*'ün TT'nde 'sözcükselleşme'sinden ya da 'anlam içeriğinin zenginleşme'sinden bahsetmekten ziyade, başlangıçtaki çokişlevliliğini yitirdiğinden ve anlamının sadece pekiştirmeyle kısıtlandığından bahsetmek gerekebilir. *Kendi*'nin dilbilgiselleşmesi ise pek çok dildeki eğilimi yansıtan ve beklenen bir sonuçtur. Öte yandan, TT ve GT dışındaki lehçelerde, *öz*, başlangıçtaki çokişlevliliğini korurken, *kendi* henüz bilinmeyen nedenlerle işlevsizleşmiştir.

Kaynaklar

- Altaylı, Seyfettin (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: MEB Yay.
- Arat, Reşit Rahmeti (2006). *Kutadgu Bilig (Yusuf Has Hacib)*. İstanbul: Kabalıcı Yay.
- Ata, Aysu (1997). *Nâşîrû'd-din Bin Burhânü'd-din Rabgûzi Kışaşü'l-Enbiyâ*. Ankara: TDK Yay.
- Banguoğlu, Tahsin (1990). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TTK Basımevi.
- Clark, Larry (1998). *Turkmen Reference Grammar*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Csató, Eva (2002). "Copied Features of Turkic Reflexives." *Orientalia Suecana* LI-LII: 67-73.
- Çiftoğlu, Arzu (2006). *Muhammed B. Muhammed Altıparmak'ın Mensur Yusuf ve Zeliha'sı Transkripsiyonlu Metin-İnceleme-Sözlük*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Çöm, Erol (2007). *16. Yüzyıl Ahlâki Mesnevîleri ve Şemseddin-i Sivâsi'nin İbret-nümâ adlı Mesnevîsi*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Eckmann, János (2005). *Çağatayca El Kitabı*. Çev. Günay Karaağaç. Ankara: Akçağ Yay.
- Ercilasun, Ahmet B. (2006). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Köln: Brill.
- Ergin, Muharrem (1981). *Azeri Türkçesi*. İstanbul: Ebru Yay.
- _____, (2006). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- _____, (2009). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım.
- Göksel, Aslı & Celia Kerslake (2005). *Turkish: A comprehensive grammar*. Londra: Routledge.
- Gökyay, Orhan Ş. (1980). *Kâtip Çelebi: hayatı, kişiliği ve eserlerinden seçmeler*. Ankara: İş Bankası Kültür Yay.
- Gülsevin, Gürer (2007). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK Yay.
- Güven, Mine (2009). "On the Use of *kendi-* in Verb Focus Sentences in Cypriot Turkish". Haz. S. Ay vd. *Essays on Turkish Linguistics: Proceedings of the 14th International Conference on Turkish Linguistics*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag. 383-392.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Hazai, György (1973). *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert: Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakob Nagy de Harsány*. Budapest: Akademiai Kiado.
- Heine, Bernd ve Kyung-an Song. (2011). "On the grammaticalization of personal pronouns". *Journal of Linguistics* 47: 587-630.

- Janda, Richard D. (2001). "Beyond "pathways" and "unidirectionality": On the discontinuity of language transmission and the counterability of grammaticalization". *Language Sciences* 23: 265–340.
- Johanson, Lars (2004). Güney Sibiry Türkçesinde adlar ve sıfatlar. *Bilig* 29:1-27.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (1991). Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yay.
- Kornfilt, Jaklin (1997). *Turkish*. Londra: Routledge.
- _____, (2001). "Local and Long-distance Reflexives in Turkish". *Syntax & Semantics 33: Long-distance Reflexives*. Ed. P. Cole, G. Hermon & C.T.J. Huang. New York: Academic Press.
- Koşaner, Özgün (2005). *Türkçe'de Dönüştürülebilir Yapıların Biçim-sözdizimsel Özellikleri*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- König, Ekkehart ve Peter Siemund (2000). "Intensifiers and reflexives: A typological perspective". *Reflexives: Forms and Functions*. Ed. Z. Frajzyngier & T. S. Curl. Amsterdam: John Benjamins. 41-74.
- Lehmann, Christian (2002). *Thoughts on grammaticalization*. Erfurt: Erfurt Üniversitesi.
- Öner, Mustafa (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: TDK Yay.
- Özkan, Nevzat (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Özsoy, A. Sumru (1990). "Söylemiçi Dönüştürülebilir Yapı." *Dilbilim Araştırmaları*: 35-40.
- Sır, Ayşe Nur (2007). *Mehmed Za'im Câmî'üt-tevârih (202a-327b)*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Tarama Sözlüğü IV (K-N)* (1969). Ankara: TDK Yay.
- Tekin, Şinasi (1960). *Uygurca Metinler I: Kuşağı İm Pusar (Ses İşiten İlah)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay.
- Tekin, Talat (1968). *A grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana Üniversitesi.
- Tekin, Talat ve Mehmet Ölmez (2003). *Türk Dilleri: Giriş*. İstanbul: Kitap Matbaası.
- Toparlı, Recep (2000). *Ahmet Vefik Paşa: Lehce-i Osmâni*. Ankara: TDK Yay.
- Turan, Fikret (1996). *Old Anatolian Turkish: Syntactic Structure*. Doktora Tezi. ABD: Harvard Üniversitesi.
- Uçar, İlhan (2009). *Hazâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb Cerrâh Mes'ûd*. Doktora Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Ulucan, Mehmet (2005). *Muvakkit-zâde Mehmed Pertev-Hayati, Edebi Kişiliği, Eserleri, Divanı'nın Tenkitli Metni ve Tahlihi*. Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- Uluocak, Mustafa (2007). *XVIII. Yüzyıl Sefaretnamelerinde türetme ve işletme ekleri*. Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- von Gabain, Anne-Marie (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. M. Akalın. Ankara: TDK Yay.
- Yavuz, Orhan (1986). *Anadolu Türkçesi ile yapılan en eski Tezkiretül Evliya Tercümesi ve Dil Özellikleri*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

On the Historical Development of the Functions of *Kendi* 'Self' in Modern Turkish

Mine Güven*

Abstract

This paper focuses on the historical development of the five major functions of the *kendi/kendi-* morpheme in Modern Turkish based on various texts (from the 8th-18th centuries) reflecting the properties of the Turkish language within the so-called Old Turkic, Old Anatolian Turkish and Ottoman Turkish periods. *Kendi*, which was initially a nominal particle with intensifying and modifying functions, can now serve as a reflexive, resumptive and simple third person pronoun having been nominalized through the addition of possessive, case and number suffixes. The morpheme *öz*, which formerly had similar functions, seems to have been gradually degrammaticalized in two varieties of Western Turkic, namely Modern Turkish and Gagauz Turkish, while still retaining its reflexive pronominal and modifying functions in most of the other Turkic varieties.

Keywords

kendi (self), *öz* (self), grammaticalization, pronoun, reflexivity, intensification, modification

* Assoc. Prof. Dr., Beykent University Faculty of Science and Letters, Department of Translation and Interpreting (English) - İstanbul / Turkey
mineguven@beykent.edu.tr

Об историческом развитии функций морфемы «kendi» в турецком языке

Мине Гювен*

Аннотация

Данная статья исследует историческое развитие пяти основных функций морфемы «kendi/kendi-» (показывающую собственную принадлежность) в турецком языке, встречающейся в различных текстах древнетюркского, древнеанатолийского и османского языков в 8-18 веках. Первоначально выполнявшая функцию усиления частица kendi со временем путем присоединения окончаний принадлежности, места и множественного числа приобрела форму местоимения и на сегодняшний день может использоваться как рефлексивное местоимение, притяжательное местоимение и местоимение 3-го лица. Тогда как выполнявшая похожие функции в древнетюркском языке морфема «oz» в турецком и гагаузском языке утратила свою грамматическую функцию, в других тюркских языках и диалектах, кроме этих двух направлений западнотюркской ветви языков, сохранила функцию усиления и рефлексивного местоимения.

Ключевые слова

kendi (сам, свой), грамматизация (грамматикализация), местоимение, рефлексивность, усиление, модификация.

* доц. док. университет Бейкент Факультет естественных наук и литературы кафедра английского перевода – Стамбул / Турция
mineguven@beykent.edu.tr